

ШЛЯХИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ПРАГМАТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ АНТОНІМІВ (на матеріалі іменників сучасної німецької мови)

Діана МОВЧАН (Глухів, Україна)

У статті проаналізовано особливості семантичного варіювання у структурі антонімічних одиниць, яке є засобом реалізації у мовленні того чи іншого актуального смислу. Антоніми при цьому виступають одним із найефективніших лексичних засобів здійснення прагматичного замислу автора.

The paper presents the results of the research of semantic variations in the structure of antonyms, which are the means of the development of one or another actual meaning in speech. Antonyms are viewed as one of the most effective lexical means, which are to contribute to a successive communicative act.

Успішна, ефективна комунікація, під якою слід розуміти здатність адресанта адекватним чином донести до адресата заплановану інформацію та викликати з боку останнього очікувану реакцію, визначається величезною кількістю факторів та мовних засобів, які для цього використовуються. Одним із таких засобів виступають антоніми.

Серед останніх робіт, присвячених вивченню антонімії як універсальної лінгвістичної категорії, слід виділити праці таких вчених, як М.С. Полякової (1989), Г.Д. Кондратова (1990), О.В. Корень (2000), Т.Ф. Чурносолової (2004), О.М. Чернеги (2005), О.М. Лихачової (2006), Н.В. Векуа (2006) та ін. Аналіз літератури з даного питання довів перспективність дослідження антонімічних одиниць через призму їх прагматичних характеристик, так як саме цей аспект антонімів не висвітлювався вченими належним чином.

Виходячи з дихотомічної концепції “мова / мовлення”, прибічниками якої виступає більшість вітчизняних та зарубіжних вчених, слід вважати, що „природня мова існує в двох іпостасях: мова як система віртуальних знаків і моделей їх сполучуваності та мова як актуальне мовлення, конкретна реалізація даної системи” [1: 57].

Якщо система представляє собою певний набір можливих видів протилежності, то норма є нічим іншим, як загальноприйнятою реалізацією даної системи у мовленні. Проте мовлення, хоча й здійснюється на основі прийнятих норм, завжди індивідуальне, воно демонструє досить чіткі тенденції до переважного використання мовних засобів та прийомів, характерних для окремо взятого індивідуума, в окремо взятій комунікативній ситуації: „Мова позаситуативна, тобто не прив’язана ні до якої конкретної ситуації, мовлення ж ситуативне, тобто, як правило, відображає ту чи іншу конкретну ситуацію. Мова та мовлення можуть бути протиставлені як можливість та дійсність (інакше – як потенція та реалізація, віртуальне та актуальне). Мова є можливість мовлення, мовлення є дійсність (виявлення, реалізація, об’єктивація) мови” [4: 11]. Особливості співвідношення категорій мови та мовлення можуть бути інтерпретовані шляхом диференціації понять значення та смислу.

У семантичній концепції І.А. Стерніна аналіз значення у комунікативному акті передбачає, – за словами її автора, – використання поняття, яке означало б значення в актуалізованому вигляді у протиставленні значенню-компетенції, взятому поза комунікативним актом. Таким поняттям автор називає поняття “актуального смислу слова”, під яким слід розуміти одну із можливих актуалізацій значення у конкретному комунікативному акті, яка підпорядкована конкретній задачі комунікації [3: 100].

Аналіз антонімів з точки зору їх ролі у процесі реалізації мовцем тієї чи іншої комунікативної задачі передбачає найбільш повний та глибокий аналіз семантичних особливостей антонімів, з метою виявлення того, які аспекти прагматичного плану кодуються у їх внутрішній структурі.

Антоніми як знаки, що виражають протилежні сторони однієї і тієї ж сутності, у реальній ситуації спілкування набувають актуального смислу, відрізняючись творчим та індивідуальним характером, конкретизують системне значення своїх мовних еталонів. У даному разі доцільно говорити про узуальність антонімів у суто формальному плані, так як у структурному відношенні антоніми у системі мови та у мовленнєвій ситуації не мають ніяких відмінностей. Що стосується семантичного плану, то, залишаючись узуальною за формою, антонімічна опозиція у різних випадках вживання наповнюється новим смислом, який формуються на базі мовного значення слів-антонімів.

Як було встановлено раніше, утворення актуального смислу слова – це не що інше, як контекстуально зумовлене семне варіювання значення, що полягає в актуалізації комунікативно релевантних компонентів системного значення слова. Набір сем, що підлягають актуалізації, визначається комунікативною задачею конкретного мовленнєвого акту.

Здатність до семантичного (семного) варіювання Е.В. Кузнецова коментує як інгерентну властивість слів, зумовлену самим механізмом мовної системи. Конкретизуючи дане положення, автор вказує на ряд системних факторів, які передбачають можливість семантичного варіювання та характер його реалізації.

По-перше, семантичне варіювання слова є окремим прикладом загального закону вільного характеру мовного знака, сформульованого Ф.де Соссюром. Форма знака (лексема) та його значення (семема) не пов'язані одне з одним органічно, такий зв'язок є умовним. Вільний характер зв'язку між формальною та семантичною сторонами слова передбачає можливість зміни слова в одному плані та незмінність у іншому.

По-друге, однією із найважливіших передумов семантичного варіювання слова виступає комбінаторний характер лексичних значень. Для компонентного складу лексичного значення (сем) характерне акцентування та підсилення одних (сем), і, навпаки, затухання та зникнення інших, актуалізація потенційних сем та поява нових, що в цілому становить основу семантичного варіювання слів.

По-третє, значення слова зумовлюється не лише позалінгвістичними факторами (денотативними та понятійними), а й внутрішньолінгвістичними, зокрема синтагматичними зв'язками слів. Значення слів змінюються під впливом контекстних партнерів, які можуть викликати затухання одних сем, якщо вони суперечать їх власному змісту, спричинити актуалізацію потенційних сем і навіть розвиток нових сем [2: 105–106].

Семне варіювання здійснюється на рівні окремого значення (семемі) та полягає у здійсненні ряду семантичних процесів на рівні окремих сем.

Актуалізація семи – це комунікативно зумовлене виділення семи в структурі значення, що приводить до сприйняття її учасниками акту мовлення як комунікативно релевантної, такої, що входить до актуального смислу слова. Актуалізуватися може будь-яка сема зі структури значення: як ядерна, так і периферійна. Традиційні актуальні смисли як такі, що виникають у результаті актуалізації ядерного компоненту семантичної структури, не мають у комунікативному акті яких би то не було формальних показників. На противагу цьому, актуалізація периферійних компонентів значення може включати такі формальні сигналізатори, як інтонація, графічна оформленість фрази і т. ін. Ті семи, які не ввійшли до актуального смислу слова, залишаються потенційними, не актуалізованими:

Der Feierabend des Nichtkünstlers ist die Arbeitszeit eines Clowns [6: 231].

Внаслідок аналізу комплексу факторів, основними з яких є семантика антонімічних одиниць та особливості їх взаємодії зі складовими висловлювання, виявляється можливим стверджувати, що антонімічна опозиція '*der Feierabend – die Arbeitszeit*' реалізує у мовленні відношення протилежності завдяки актуалізації у складі компонентів значень своїх протичленів диференціальних сем 'вільний від праці' – 'зайнятий роботою'.

Підсилення семи полягає у зміні міри прояву інтенсивності семи у бік її підвищення. Цей процес приводить до того, що та чи інша сема у структурі актуалізованого значення займає домінантне місце та відіграє головну роль у реалізації мовною одиницею актуального смислу.

Послаблення семи – це процес, зворотній до вище згаданого. „Актуалізоване значення слова не є монолітним, воно розкладається на елементи, одні з яких в умовах конкретного контексту підсилюються, домінують, інші відходять на задній план, можуть зникати та замінюватися новими” [5: 54].

Mir fällt da der französische Philosoph Rene Descartes ein, der Mann, der den Lehrsatz geprägt hat: 'Ich denke, also bin ich'. Er sah den Menschen aufgrund der Vernunft als höchstes Lebewesen an, von der übrigen Natur rigoros getrennt. Tiere waren für ihn deshalb gefühllos, ohne Empfinden, Reflexautomaten [7: 106].

Антонімічна опозиція ‘*der Mensch – das Tier*’ у даному контексті осмислюється як така, що підкреслює полярність даних понять за рахунок підсилення сем ‘розумна’ – ‘нерозумна (істота)’. Інші ознаки, що входять до інтенціоналу значень даних слів у даному разі суттєвої ролі не відіграють.

Da werden in Deutschland alljährlich Milliarden Zigaretten geraucht. Millionen Schnapsflaschen geleert – aber wenn jeder nur eine Mark für den Tierschutz geben sollte, wurde sich ein Riesenschrei erheben. So wenig wert ist den Menschen das Tier, und fast alle bezeichnen sich als Tierfreunde [7: 107].

У даному разі підсилено периферійні семи ‘соціальність, здатність керувати ситуацією’ – ‘беззахисність’, в той час як інші семи послаблені.

Конкретизація семи у комунікативному акті полягає у детермінованому комунікативною задачею переході мовця від абстрактної семи до конкретної аloseми у складі значення слова, якщо під аloseмою (на зразок алофонів у фонетиці) розуміти конкретні варіації семи, представлені у семантиці конкретних лексичних одиниць [2:115]. Конкретизація семи – це процес, що супроводжує її актуалізацію. Він має місце лише по відношенню до тих сем, які мають досить високий рівень абстрактності, так як конкретні семи додаткової специфікації не потребують.

Wärme, Wasser, Licht – auf einmal keine Gegebenheiten, sondern lebendige, widerspenstige Elemente, die man einfangen, sich zuleiten musste, deren Vorhandensein oder Fehlen man ausführlich beredete [8: 79-80].

Протилежний характер сем абстрактної природи ‘наявність – відсутність’ конкретизується у даній мовленнєвій ситуації аloseмами ‘наявність – відсутність життєво необхідних природніх умов, таких як:”тепло, вода, світло”’.

Підтримання семи – це процес, який виражається у вербальній експлікації семи, що актуалізується у комунікативному акті. Дана експлікація виступає як засіб контекстуального підсилення семи і полягає у вживанні у комунікативному акті слова чи словосполучення, еквівалентного окремій семі, що актуалізується, або актуальному смислу слова в цілому. Найчастіше підтримки експлікацією потребують периферійні семи, так як без неї семі, до складу яких вони входять, можуть виявитися незрозумілими.

Es ist eine Frage über den Himmel, eine Frage die Gestirne betreffend. Sie lautet: ist es anzunehmen, dass das Grosse sich um das Kleine dreht, oder dreht wohl das Kleine sich um das Grosse?[9: 33].

Актуальний смисл відприкметникових іменників-антонімів ‘*das Grosse – das Kleine*’, що служать уособленням таких понять, як ‘сонце’ та ‘земля’, формується виключно за підтримки контекстуального оточення даних мовних одиниць.

Категоризація значення полягає у комунікативно зумовленому виборі архісеми для актуалізованого значення. Архісема вибирається із відкритого ряду архісем, що зафіксувалися у значенні в результаті попереднього досвіду категоризацій. Вибір архісеми здійснюється у рамках мовленнєвого акту, але це не означає, що вона наводиться контекстом. Архісема є інгерентно властивим семантичним компонентом слова, який виводиться шляхом послідовного абстрагування від сем із нижчим до сем із вищим ступенем ієрархії.

In einem zähen Hin und Her von Fragen und halben Antworten, von Gesprächsfetzen und Andeutungen, und während wir an dem selbstgemachten Johannisbeerschnaps nippten, kam heraus, dass Wilhelm Vorfahr Anfang der 50-er Jahren als einer der letzten seinen Widerstand gegen die Genossenschaften ausgegeben hatte...[7: 9].

Антонімічна опозиція, членами якої виступають лексеми ‘*Fragen*’ та ‘*Antworten*’, передбачає спільну категоріально- лексичну сему ‘говорити, вести розмову’. Маючи у своєму складі сурядний сполучник *und*, яким пов’язуються вище згадані слова-антоніми, дана антонімічна структура усвідомлюється як єдине поняття (‘розмова’).

Таким чином, антоніми, як і будь-які мовні одиниці, характеризуються не реальною, а лише потенційною ілокутивною силою. Реальними ж одиницями спілкування антоніми становляться лише у мовленні. Іноді мовець вдається до певного роду маніпуляцій у межах

семантичної структури антонімічних одиниць з метою найдоступнішого та найточнішого донесення до адресата своєї думки та адекватного її сприйняття.

Проведене нами дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми, пов'язаної із реалізацією антонімами їх прагматичного потенціалу. Наступним кроком повинне стати вивчення семантичних процесів у структурі значень лексичних одиниць, які приводять до виникнення особливої групи антонімів, які ми будемо називати оказіональними.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аспекты семантических исследований / Отв. ред. Н.Д.Арутюнова и А.А.Уфимцева. – М., 1980. – 356 с.
2. Кузнецова Э.В. Лексическое значение слова в речи. – М.: Высшая школа, 1989. – 216 с.
3. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 172 с.
4. Фоменко Ю.В. Язык и речь. – Новосибирск.: Изд-во Новосибирского гос. пед. ин-та, 1990. – 77 с.
5. Schmidt W. Lexikalische und aktuelle Bedeutung. – Berlin, 1965 – 200 s.
6. Böll B. Ansichten eines Clowns. – Verlag Kiepenheuer und Witsch, Köln, 1963 – 307 s.
7. Kopsalik H.G. Wer sich nicht wehrt – Goldmann Verlag, 1989 – 284 s.
8. Wolf Chr. Sommerstück – Aufbau – Verlag, Berlin und Weimar, 1989 – 191 s.
9. Brecht B. Leben des Galilei. – Verlag Philipp Reclam jung. Leipzig, 1986 – 142 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Діана Мовчан – здобувач кафедри іноземних мов Глухівського національного педагогічного університету ім. О.Довженка.
Наукові інтереси: функціональна семантика, прагматика.

СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ

Яна ШИШАРЕНКО (Кіровоград, Україна)

У статті розглядаються підходи до вивчення суспільно-політичної лексики як особливої частини лексико-семантичної системи мови. Також аналізуються лексико-семантичні поля суспільно-політичної лексики української та англійської мов.

The paper deals with the problem of approaches towards the investigation of the social-political lexis as a special part of the language lexical-semantic system. Lexical-semantic fields of social-political lexis of the Ukrainian and English languages are analyzed.

Суспільно-політична лексика (лексика, котра відображає всі сфери політичного та суспільного устрою спільноти) як об'єкт лінгвістичного опису привертала увагу багатьох мовознавців у різні періоди розвитку української та англійської мов, оскільки саме цей пласт є одним із найбільш нестабільних у складі лексико-семантичної системи.

Радикальні політичні зміни, котрі мали місце у нашій країні за останні 20 років, а також відбуваються у наш час, призвели до таких самих радикальних змін у словниковому складі української мови, зокрема, у суспільно-політичній лексиці. Суспільно-політична лексика англійської мови становить більш стабільну частину словникового складу мови, що пов'язано з більшою стабільністю політичної системи Великої Британії.

Мета статті полягає у визначенні підходів до вивчення суспільно-політичної лексики, а також аналізі лексико-семантичних полів суспільно-політичної лексики української та англійської мов.

Вивчення суспільно-політичної лексики як специфічної лексичної підсистеми має свою проблематику, котра стала в деякій мірі традиційною. Сам характер цієї проблематики опосередковано відображає специфічні явища, пов'язані із суспільно-політичною лексикою. Центральним при вивченні суспільно-політичної лексики було і до цього часу залишається питання про її визначення, суть поняття, склад групи. Мовознавці пропонували різні критерії для виокремлення даного лексичного масиву. Підсумувавши всі запропоновані критерії, ми, вслід за Л.А. Ждановою виділяємо три основні підходи [2: 14]:

- 1) номінативний або змістово-тематичний – в основі котрого лежить номінативний зміст;
- 2) конотативний – ознакою належності до складу суспільно-політичної лексики є особлива сема “ідеологічності” і тісно пов'язаної з нею оцінки;
- 3) функціонально-стилістичний – в основі лежить вживання суспільно-політичної лексики в окремих видах текстів, стилістична маркованість, належність лише до визначеного функціонального стилю. Найбільшу кількість досліджень присвячено вивченню ролі